

DE CHINESE ONDERNEMERS OP KATENDRECHT (1914-1940)

door Els Vervloesem *

‘...in ’t Zuid-Westelijkste uithoekje van Rotterdam bestaat nu een Oostersch leven –dàár voelen wij, Westerlingen, dat hier een ander ras, een heel ander soort mensen bijeen is– sterker nog: voelen we, hoe wijzelf vreemd staan tegenover een raadsel dat licht uit de nooit te doorgronden oogen dier Oosterlingen, ondanks hun stereotiepen lach, hun vriendelijkheid, hun vaak eerbiedig buigen.... Dubbel interessant is het daarom, het leven van deze groote kolonie Chineezes in Holland –Amsterdam bezit er lang zoveel niet, en óók niet zóó geconcentreerd als Rotterdam– te leeren kennen. Want daar op Katendrecht is het werkelijk een kolonie. De Chineesche zeelui die er komen, vinden er hun warenhuizen, hun drogisterijen, hun godsdienstige en politieke vrienden, hun eigen ‘club’, hun logementen, hun eigen voedsel. ...maar van dat alles ziet de gewone bezoeker, de dagelijksche voorbijganger, toch al héél weinig: achter de raadselachtigen blik dier Oosterlingen, achter hun machinalen tandenlach is dat alles mysterieus verborgen...’¹

De fascinatie voor de Chinese gemeenschap op Katendrecht spat van deze pagina’s. De reporter van *Het Leven* was duidelijk onder de indruk toen een plaatselijke agent en Ng Fook, een Chinese logementhouder, hem in 1922 op sleeptouw namen en een kijkje ‘achter de schermen’ gaven. Deze reporter was de eerste in een lange rij van journalisten, wetenschappers en andere nieuwsgierigen die geboeid waren door de ‘Katendrechtse Chineezekolonie’.

De Chinese migratie in Nederland onstond begin twintigste eeuw en kan worden beschouwd als de nasleep van de Chinese Diaspora die rond 1850 in Amerika en Groot-Brittannië begon. Tijdens deze periode ronselden scheepvaartmaatschappijen en scheeps-

agenten in de grote Chinese havensteden miljoenen Chinezen die uit landbouwgebieden afkomstig waren. Als goedkope arbeidskrachten maakten ze deel uit van het wereldwijd vertakte ‘koeliesysteem’, dat in de plaats kwam voor de afgeschafte Afrikaanse slavenhandel. Eind negentiende eeuw werd deze Chinese arbeidsmigratie drastisch teruggedrongen doordat de Amerikaanse en Britse overheid het toelatingsbeleid voor migranten verscherpten, niet alleen om deze uitbuitingspraktijken een halt toe te roepen maar vooral om de binnenlandse werkgelegenheid te beschermen.² In Amerika werd in 1882 de *Chinese Exclusion Act* van kracht; in Engeland werd in 1914 de *Aliens Restriction Act* ingesteld. Vanaf 1919 werd deze wetgeving

afb. 1. Door de uitgraving van de Maashaven werd Katendrecht gereduceerd tot een slecht te bereiken, langwerpig schiereiland. Centraal ligt de voor havenarbeiders bedoelde woonwijk, volledig omringd door laad- en loszones, opslagruimte en spoorwegen voor de aan- en afvoer van lading. (GAR, I | 27, 3)

in Engeland, onder druk van de Britse vakbonden, ook effectief toegepast om het toenemend aantal Chinese zeelui in te perken. De Engelse regering zou druk hebben uitgeoefend op de Britse reders om Chinezen te ontslaan. Als tegemoetkoming werd afgesproken dat de reders wel met Chinese zeelui mochten varen, maar dat ze elders moesten worden af- en aangemonsterd. Als gevolg

daarvan weken veel Chinezen uit naar nabijgelegen havensteden als Rotterdam, Amsterdam en Antwerpen.³ Een paar jaar voordien, in 1911, hadden Nederlandse scheepvaartmaatschappijen deze goedkope, flexibele en ongeschoolde Chinese zeelui al eens ingezet als stakingsbrekers om de toenemende macht van de lokale vakbonden tegen te gaan. Met de herziening van de Engelse vreemdelingen-

wetgeving kwam de werving van Chinese zeelui in een stroomversnelling. De rederijen werkten graag met Chinezen en spoedig zouden ze als een soort permanente goedkope arbeidsreserve een sleutelrol spelen in de ontwikkeling van de Rotterdamse zeevaartin-dustrie.⁴

Net als elders in Europa bestond de Chinese gemeenschap op Katendrecht in hoofdzaak uit jonge, vaak ongehuwde mannen, die als stokers en kolentremmers op de schepen het vuile en zware werk deden. Om als stoker of tremmer aan de slag te gaan, maakten de Chinese zeelui gebruik van een intermediair. Hoewel in Nederland het 'slaapbazen-systeem' in 1913 was afgeschaft, besloot de overheid om in het geval van de Chinezen een oogje dicht te knijpen. De Chinese zeelui waren in dienst van Chinese *shipping masters*, een soort koppelbazen die in hun plaats onderhandelden met de scheepvaartmaatschappijen en tegelijkertijd zorgden voor huisvesting. De zeelieden die aan wal bleven, woonden in logementen op Katendrecht die ofwel door de *shipping master* zelf, ofwel door een *boardinghouse master* werden beheerd. In dit laatste geval, bemiddelde de *shipping master* alleen en ontving hij hiervoor een vergoeding. Door deze gedwongen koppelpraktijken kwam het welzijn van de stokers en tremmers vrijwel volledig in handen van de *shipping masters* te liggen. Wanneer zeelui ergens zelfstandig een kamer wilden huren, werden ze beschouwd als onbemiddelbaar en werd hun geen werk meer aangeboden.⁵ Andersom leidde dit soort cliëntelisme tot voorspraak en allerhande omkooppraktijken. De machtspositie van de

shipping masters als bemiddelaars en de hiermee samenhangende afhankelijkheid van de Chinese zeelui verklaren ook waarom de Chinezen zo geconcentreerd op Katendrecht samenleefden.

De parallel tussen het leven van de Chinezen op zee en aan wal is treffend. Ook op de schepen vormden de Chinezen een gemeenschap die afgezonderd was van de andere schepelingen. De stokers en tremmers werkten helemaal onderin het schip en hadden daar ook hun kwartieren. Er werd zelfs een aparte Chinese kok aangesteld. Aan boord waren ze afhankelijk van de *number one*, de rechterhand van de *shipping master*. De *number one* stelde de ploeg samen, waarbij het belangrijk was dat de zeelieden uit dezelfde regio kwamen, zodat ze elkaar goed begrepen. Hij zorgde daarnaast voor de communicatie met de Europeanen. Aangezien hij meestal de enige was die Engels sprak, bemiddelde hij bij geschillen; ook zorgde hij voor het Chinese eten en verstreekte hij opium aan de liefhebbers.⁶

Katendrecht groeide uit tot een typisch schip-perskwartier: met Chinese –maar ook Nederlandse– restaurants, cafés, koffiehuisen, was-serijen, tabakswinkels, danszalen en gokhuizen. In de jaren dertig bereikte het succes van de ondernemers op Katendrecht een tijdelijk hoogtepunt. Vooral de Chinese restaurants werden populair bij een breder, Nederlands publiek. Toch was er tegen het begin van de Tweede Wereldoorlog weinig overgebleven van deze bloeiende Chinese gemeenschap. De economische crisis van de jaren dertig versterkte de ommekeer in het denken over 'vreemdeelingen' sinds de Eerste Wereld-

afb. 2a en 2b. In het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* verscheen in 1928 een geïllustreerd artikel van Th. K. van Lohuizen met de titel 'De Chinezen op Katendrecht en de Rotterdamsche logementverordening'. Wellicht zijn de daar gepubliceerde foto's (zie ook afb. 3) genomen door rapporteurs van de Gezondheidscommissie naar aanleiding van toenemende klachten over de wantoestanden in de logementen. Het afgebeelde interieur laat inderdaad nogal wat te wensen over op het punt van ruimte en frisse lucht.
(GAR, geen nummer)

oorlog. De massale stroom oorlogsmigranten⁷ vormde de belangrijkste aanleiding voor de toenemende bemoeienis van de overheid met de arbeidsmarkt.⁸ Dit had grote gevolgen voor de Chinezen. Het liberale vreemdelingenbeleid van de negentiende eeuw, waarbij de staat een soort nachtwakerfunctie had, werd verlaten. De overheid ging steeds meer een actieve rol spelen bij de inperking van de toestroom van migranten. Dit was een geleidelijk proces. De instelling van een nieuwe Vreemdelingenwet in 1918 en een toename van beleidsmaatregelen zorgden ervoor dat het verblijf van migranten steeds meer gekoppeld werd aan het hebben van werk.⁹ Vreemdelingen die tewerkgesteld waren op zeeschepen en in de binnenvaart werden als een aparte groep beschouwd voor wie andere regels golden. Vanwege hun 'tijdelijke status' werden de Chinese zeelui lange tijd vrijgesteld van de toelatingsvoorwaarden voor 'vreemdelingen'.¹⁰ Door de algemene crisis in de scheepvaart, de afname van de Indiavaart, de aanwerving van (nog) goedkopere zeelui uit Singapore en de omschakeling van kolen naar olie in de scheepvaart liep de werkgelegenheid voor Chinese stokers en tremmers begin jaren dertig drastisch terug.¹¹ Hun zwakke financiële positie maakte bovendien dat zij zelf hun terugreis niet konden bekostigen, indien ze dat al gewenst zouden hebben want op dat moment was de Tweede Chinees-Japanse oorlog in volle gang. Ook de scheepvaartmaatschappijen weigerden hun terugreis te betalen. Zo moesten de Chinese zeelui met de straatverkoop van pindakoekjes het hoofd boven water zien te houden. Uiteindelijk werden ongeveer duizend Chinese

zeelui door de Nederlandse overheid –die ze niet langer als economisch nuttig beschouwde– opgespoord en gedeporteerd naar hun moederland. Ook de Chinese ondernemers en hun werknemers ondervonden steeds meer moeilijkheden. Zij zagen niet alleen hun Chinese klantenbestand sterk verminderen; door de protectionistische arbeidspolitiek konden zij steeds minder beroepen blijven uitoefenen.¹²

De komst van Ng Fook en andere Chinese logementhouders en scheepsagenten.

Katendrecht als schakel in een transnationaal netwerk

Tegen de tijd dat Ng Fook de reporter van *Het Leven* in Katendrecht rondleidde, was hij een van de succesvolste logementhouders op Katendrecht. Zeven jaar eerder, op 18 november 1914, liet hij zijn eerste onderneming registreren: een logement met een gemeenschappelijke eetruimte op de eerste twee verdiepingen van een pand –nummer 20– aan de Veerlaan. De registratie vond plaats in het 'Register van logementen en slaapsteden' en het 'Register van inrichtingen tot het verbruiken van eet- of drinkwaren' van de Gemeentepolitie. In diezelfde periode telde Katendrecht nog andere pioniers: Wong Sing en Ling Wat ah, die beiden een lunchroom begonnen, en She Chang Wong en Fatt Lie, die net als Ng Fook een logement openden. Voor zover bekend traden Wong Sing en Ng Fook ook op als scheepsagent. Met uitzondering van She Chang Wong, die het in 1915 al voor gezien hield, zetten deze pioniers de toon in het opkomende Katendrechtse bedrijfsleven.

Binnen de Chinese gemeenschap vormden de logementhouders een duidelijk afgebakende groep. De meesten onder hen waren gemiddeld ouder en vaker gehuwd dan de zeelieden: de jongsten waren rond de 30 jaar, de oudste was 54. Ze hadden geen achtergrond in de maritieme sector als 'zeevarende', maar maakten deel uit van een soort Chinese ondernemersstand van eethuis- en logementhouders.¹³ De meest succesvolle logementhouders hadden bij hun aankomst in Rotterdam al een carrière in andere havensteden achter de rug en zagen in Rotterdam kansen om hun bedrijf uit te breiden. De logementhouder Wong Sing bijvoorbeeld kwam naar Rotterdam op 31-jarige leeftijd. Daarvoor was hij eerst vanuit Hong Kong naar Cardiff gereisd waar hij zijn Engelse vrouw, Constance Alice Maine, ontmoette. Uit de geboorteakten en het vreemdelingenregister van de Rotterdamse Gemeentepolitie blijkt dat de familie Sing regelmatig heen en weer reisde tussen Cardiff, Liverpool, Rotterdam en Londen, stuk voor stuk havensteden waar in die periode veel Chinezen woonden.¹⁴ Ook Ng Fook behoorde tot een groep van ervaren ondernemers. Hij maakte deel uit van het transnationaal netwerk van de *Ng-lineage*¹⁵ die, met Hong Kong als uitvalsbasis, wervingskantoren en logementen oprichtte in Singapore, Marseille, London, Amsterdam, Rotterdam en Willemstad.¹⁶ De transnationale achtergrond van de logementhouders weerspiegelt zich ook in de manier waarop ze hun ondernemingen aan de buitenwereld presenteerden. Foto's van Katendrecht tonen vitrines waarop in witgeschilderde letters Engelstalige reclame werd gemaakt voor

boarding houses en *lunchrooms*. In het Rotterdamse adresboek van 1924 prijst Tjang Kam Soi zijn onderneming zelfs aan als *Chineesch Boarding Haus*, mogelijk de perfect hybride benaming voor een Chinees-Nederlands bedrijf met Engelse en Duitse wortels.

Op het moment dat de eerste Chinese ondernemers in Rotterdam arriveerden, waren er twee vestigingslocaties die voor de hand lagen. Zowel de Schiedamsedijk, gelegen in het centrum van Rotterdam,¹⁷ als Katendrecht, het schiereiland op de linker Maasoever, stonden al voor de komst van de Chinezen bekend als uitgaanscentra met een groot aanbod aan bars, cafés en prostituties en trokken een internationaal publiek van vooral zeelui aan. De beschrijvingen van de Schiedamsedijk en Katendrecht door twee ooggetuigen, respectievelijk opgetekend in 1925 en 1904, tonen opvallend veel gelijkenissen:

Er is, geloof ik, in Rotterdam geen enkele straat, waar de cafés, bars en kroegen zoo dicht gezaaid zijn, als hier [op de Schiedamsedijk]. Er zijn in deze eene straat ver over de honderd gelegenheden waar men zich 'verpoozen' kan. En wil men iets te weten komen van het leven en de gedragingen van de bevolking dezer buurt, dan kan het bijna niet anders, of men moet avonden en halven nachten vertoeven in de kroegen, de danshuizen en de bars. Wij hebben bij de beschrijving van Katendrecht gezegd, dat er midden op het schiereiland een klomp woonhuizen staat. [...] men vatte het echter niet zoo op, dat het allemaal gesloten huizen zijn. Er zijn zoo-wat honderd (de laatste opgaaf is 92, onder

afb. 3. Na de aanpassing in 1926 van de logement-verordening was het alleen in de Chinese logementen verplicht om duidelijk zichtbaar in de kamer het maximum aantal toegestane gasten te vermelden.

(Uit Th. K. van Lohuizen, 'De Chinezen op Katendrecht en de Rotterdamse logementsverordening', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1928), GAR geen nr)

welke 2 met vergunning (Plaatjes van Hulstkamp hangen bij meer dan 2 voor de ramen) kroegen en bordeelen onder. Eenige winkels voor dagelijksche levensbehoeften, een schoenmaker, een sigarenwinkel, maar verder arbeiderswoningen en kroegen, vooral kroegen met of zonder damesbediening. [...] Vroeger was de Zandstraat het uitverkoren verblijf voor den zeeman aan wal. De Zandstraat is voor het volk van de schepen aan den overkant wel heel ver, en mee daardoor is het den Katendrechtser kroeghouders gelukt in de laatste jaren, heel wat klanten te trekken, die vroeger de Zandstraat zouden hebben opgezocht.

Dat deze buurten zich ontwikkelden tot de twee belangrijkste internationale schipperskwartieren van Rotterdam blijkt verder uit de concentratie van logementhouders van niet-Nederlandse nationaliteit op beide locaties. Op de Schiedamsedijk bestond deze groep logementhouders in hoofdzaak uit Belgen, Duitsers en Midden- en Oost-Europeanen, op Katendrecht vestigden zich voornamelijk mediterrane, Midden- en Oost-Europese, en later dus ook Chinese, logementhouders.¹⁸ Er

zijn verschillende verklaringen mogelijk waarom de 'Chineezenkolonie' uiteindelijk op Katendrecht, en niet op de Schiedamsedijk, tot stand kwam. In de eerste plaats lagen de zogenoemde beurtschepen vooral aan de noordelijke Maasoever, vlakbij de Schiedamsedijk, terwijl de schepen die niet geregeld op de Rotterdamse havens voeren meestal op Katendrecht aanlegden.¹⁹ Door zich te vestigen op Katendrecht zaten de Chinese koppelpbazen het dichtst bij de bron voor werkgelegenheid en konden ze een economische machtspositie ontwikkelen. De onzekere en onregelmatige vraag naar scheepspersoneel op Katendrecht maakte een relatief groot en flexibel aanbod noodzakelijk. De Chinese scheepsagenten wisten deze moeilijkheid om te buigen in hun eigen voordeel. Doordat de Chinese zeemannen systematisch werden geconfronteerd met lange en onvoorspelbare periodes van werkloosheid, waren zij sterk afhankelijk van de welwillendheid van de scheepsagenten: in deze zwakke positie konden zij onmogelijk onderhandelen over betere loonvoorwaarden. Bijgevolg konden de scheepsagenten zeer competitieve prijzen

hanteren bij de scheepvaartmaatschappijen. Een tweede verklaring is dat de bewoners van de Schiedamsedijk een kleine en zeer hechte gemeenschap vormden. Na jarenlang te hebben samengespannen tegen de politie en andere gezagsdragers, waren ze achterdochtig ten opzichte van buitenstaanders.²⁰ Dit in tegenstelling tot Katendrecht, waar in die periode vooral veel nieuwkomers of tijdelijke passanten woonden, vooral in het oostelijk gedeelte. Tenslotte zal vermoedelijk ook hebben meegespeeld dat de woningen op Katendrecht, net als in de rest van Rotterdam Zuid, minder gewild waren, zeker bij gezinnen met kinderen. De huur van deze woningen was dezelfde als in de stad,²¹ hoewel ze qua locatie slechter gelegen waren vanwege de moeilijke bereikbaarheid van het centrum.²² De competitie om een woning te bemachtigen was op Katendrecht, in deze periode dat Rotterdam overspoeld werd door een massale stroom oorlogsmigranten, dus net iets minder groot.

De Chinese ondernemers deden goede zaken op Katendrecht. Dit valt af te lezen van het toenemend aantal ondernemingen en bijbehorende uitbreidingen in de loop van de jaren. Zo had Wong Sing in 1924, ongeveer tien jaar na zijn aankomst in Rotterdam, drie logementen, twee lunchrooms en een koffiehuis, terwijl hij ook nog actief was als *ship-chandler*²³ en diensten verleende als scheepsagent voor Noorse en Engelse schepen.²⁴ Er waren twee belangrijke redenen voor dit succes. In de eerste plaats verdienden de logementhouders als werkgever en huisbaas aanzienlijk aan de Chinese stokers en tremmers. Vanwege het permanente arbeidsoverschot

waren veel zeelieden gedwongen geld te lenen bij de logementhouders en als ze dan hun gage ontvingen, moesten ze dat aan de scheepsagenten afdragen. Het gebeurde regelmatig dat het loon rechtstreeks aan de logementhouders werd uitbetaald waardoor de zeemannen in een vicieuze cirkel terecht kwamen. Op die manier waren velen financieel met handen en voeten aan de logementhouders gebonden. Ten tweede was het netwerk van logementhouders tamelijk besloten en had je als Chinese ondernemer connecties nodig. Zo werd de onderlinge concurrentie onder controle gehouden. Van de 58 officieel geregistreerde Chinese logementhouders zijn er maar liefst 49 van wie de logementen deel uitmaakten van het netwerk dat de vier eerder genoemde pioniers hadden opgezet.²⁵ Bekend is dat sommige logementhouders aandeelhouder werden in nieuwe ondernemingen en zo hun invloed behielden.²⁶ Bovendien mochten Chinezen geen onroerend goed verwerven,²⁷ waardoor ze waren aangewezen op de beschikbare huurpanden. Wellicht verhoogde dit de drempel voor buitenstaanders. Als nieuwelingen eenmaal in dit netwerk van logementhouders waren opgenomen ging het snel. In één op de drie gevallen namen ze er binnen een paar jaar al een nieuw pand bij en herhaalde het doorschuifstelsel met de panden zich zodat er weer ruimte ontstond voor nieuwe ondernemers. Om al deze bedrijven draaiende te houden werd een beroep gedaan op familie en *lineage*-leden. Zo liet Wong Sing midden jaren twintig Wong Key en Wong Kin overkomen uit China, respectievelijk als boekhouder voor zijn logement in de Delistraat en als kok

voor zijn lunchroom in de Veerlaan.²⁸ Het netwerksysteem beperkte de toetreding van nieuwe zeelieden tot de hogere sociale status van logementhouder. Voor veel Chinezen was dat het hoogst haalbare en het is dan ook niet verwonderlijk dat wie eenmaal deze positie had bereikt, in deze sector actief bleef. Daarin verschilden de Chinese migranten van de gemiddelde Rotterdamse logementhouders die dit werk tijdelijk deden en als een opstap beschouwden in hun carrière. De financieel relatief sterke positie van de Chinese logementhouders ging gepaard met een hoge sociale status binnen de gemeenschap. Het is niet zo verwonderlijk dat de succesvolle ondernemers binnen de Chinese gemeenschap als gezaghebbende figuren werden gezien. Velen van hen maakten deel uit van het bestuur van de *Wah Kiu Wei Kun*,²⁹ een vereniging die in 1922 opgericht werd door de *Bo On* logementhouders.³⁰ Leden van deze vereniging konden rekenen op financiële steun wanneer ze bijvoorbeeld wilden terugkeren naar China omdat ze ziek waren of bij de uitvaart van familieleden aanwezig wilden zijn.³¹ Daarnaast was een aantal logementhouders,³² net als hun collega's in de rest van Europa, ook politiek actief: ze namen deel aan een congres tegen koloniale onderdrukking in Brussel; ze verzorgden de huisvesting van Chinese studenten die met steun van de Internationale Arbeiders Hulp afdeling Holland tegen de misstanden in China protesteerden en ze legden contacten met de Communistische Partij-afdeling in Rotterdam.³³ Door hun bijdrage aan de Chinese politieke beweging in Europa waren zij volgens Chinese geschiedschrijvers zelfs cru-

ciaal voor de Chinese revolutie in de jaren twintig.³⁴

Van achterkeuken tot 'exotisch' restaurant. Het succesverhaal van de Chinese restauranthouders

Het landelijke dagblad *Het Vaderland* tekende op 10 december 1932 het volgende verhaal op van een Nederlandse repatriant die met zijn vrienden een etentje had genoten in 'Het Verre Oosten', één van de eerste Chinese restaurants in Den Haag:

Wij hebben er kennis gemaakt met de Chinese keuken, doch de illusie was niet volmaakt, immers wij zaten op gewone, Westersche stoelen en niet op de grond; de sensatie met stokjes te eten beleefden wij evenmin, geheel conform Europeesche zeden vonden wij lepel, vork en mes op de gedekte tafel en een gedeelte van het servies was als concessie aan Europa '*Made in Bavaria*'. Toch is er in het voormalige heerenhuis een Oostersche sfeer geschapen, met fraaie Chinese lampen aan de plafonds en langs de wanden, met die fijne kleurschakeeringen, waarvan de Aziaten het geheim schijnen te bezitten; ook de overige wandversiering, als Chinese rolprenten trokken onze aandacht.

Dit werd gevolgd door een omstandige beschrijving van het menu.³⁵

Het restaurant 'Het Verre Oosten' werd uitgebaat door Cheung Kok Shu. Eerder had hij als *cuisinier* bij de Chinese ambassadeur in Londen gewerkt. Op Katendrecht bezat hij twee logementen, een winkel met 'Chineesche levensmiddelen' en een restaurant in de

afb. 4. Interieur van het Chinees-Indische restaurant 'Het Verre Oosten' in Den Haag, een filiaal van Tsong San Lao, en een van de vroegste Chinese restaurants in Nederland; de foto dateert uit 1933. (Collectie Spaarnestad/Het Leven)

bekende Delistraat. 'Het Verre Oosten' in Den Haag behoorde toe aan Tsong San Lao die eveneens een restaurant had in de Delistraat, niet toevallig net naast dat van Cheung Kok Shu.

De Chinese restaurants waren meestal kleinschalig begonnen als keukens in de logementen, waar de maaltijden voor de zeelieden werden bereid. De keuken bevond zich doorgaans in het achterste gedeelte op het gelijkvloers; de naastgelegen achterkoertjes werden volgebouwd met loodsjes of afdaken, die dienst deden als bijkeuken of bergplaats voor kisten, kolen of keukenafval. Het keukenpersoneel sloiep dan ofwel in de keuken, ofwel in de naastgelegen kamer.³⁶ Later zetten een paar ondernemende Chinezen lunchrooms op die los stonden van de logementen en in afzonderlijke panden waren ondergebracht. Zeelieden deden op hun reizen de boodschappen en namen de ingrediënten mee naar Katendrecht.³⁷ Deze lunchrooms bevon-

den zich vaak in het voorste gedeelte van het huis op het gelijkvloers of de eerste verdieping, zodat ze vanaf de straatzijde goed zichtbaar waren.³⁸ In sommige gevallen werd het restaurant gecombineerd met een winkel met 'Chineesche levensmiddelen' of *toko*.³⁹ De naam van de kok of eigenaar stond in wit op de etalages geschilderd, in zowel westerse letters als Chinese karakters; daarnaast werd ook de aanduiding lunchroom aangebracht. Geleidelijk aan groeiden deze lunchrooms uit tot publieke restaurants, waar ook Nederlanders graag naar toe gingen, zeker toen er speciale Hollandse menu's werden geserveerd. Sommige van deze gelegenheden werden zelfs de *place to be* in bepaalde welgestelde Nederlandse milieus, vooral bij repatrianten uit de koloniën.

Restauranthouders moesten vindingrijk zijn als ze wilden uitbreiden. De ondernemers Cheung Kok Shu en Tsong San Lao maakten handig gebruik van de bijzondere indeling

van de woningen op Katendrecht. Het ging om alkoofwoningen met telkens een onder- en een bovenhuis die elk hun eigen toegang hadden. Zo'n dubbele woning had in totaal vier individuele toegangen: twee deuren die telkens uitkwamen op het gelijkvloerse gedeelte en twee die uitkwamen op de gangen met trappen naar de eerste en tweede verdieping. Achter de voordeur trof men een grote verscheidenheid van bewoners aan: een kinderrijk Nederlandse gezin, een restauranthouder, maar ook veertig Chinese zeemannen die in driedubbele stapelbedden een woning deelden, of alleenstaande vriendinnen die 's avonds in een van de vele cafés werkten. Cheung Kok Shu en Tsong San Lao hadden de woningen op een slimme manier gecombineerd. Op de begane grond van de woningen in de Delistraat op nummer 22 en 24 had Cheung Kok Shu een lunchroom en een café, elk met een aparte toegang; op de eerste verdieping van beide woningen bevond zich het Chinese restaurant van Tsong San Lao dat via nummer 24 bereikt werd en in het achterste gedeelte van deze verdieping woonde op nummer 22 een kleine Nederlandse familie. Zij deelde hun trap met een andere Nederlandse familie die op de bovenste verdieping van nummer 22 woonde. Cheung Kok Shu richtte de bovenste verdieping van nummer 24 in als logement, dus de zeemannen gebruikten dezelfde trap als de bezoekers van het Chinese restaurant. (zie afb. 6a,b,c) De aard van de woningen op Katendrecht maakte het de Chinese ondernemers niet alleen mogelijk om hun bedrijf op een relatief eenvoudige en goedkope manier uit te breiden, maar op deze wijze ontwikkelde zich ook

een bijzondere combinatie van woon- en bedrijfseenheden met een grote variatie aan functies, gebruiken en levensstijlen. Om in de dagelijkse behoeften van de grote groep Chinese zeelui te voorzien, ontstond nog meer kleinschalig ondernemerschap op Katendrecht. De Chinezen baatten cafés uit, wasserijen, kappers, sigarenwinkels en gokhuizen die zeker niet alleen door Chinezen, maar door een uiteenlopend publiek bezocht werden. In de loop van de tijd vond er steeds meer uitwisseling en contact plaats tussen de Chinezen en de andere bewoners van Katendrecht. Een van de voor de hand liggende redenen daarvan was dat het in een dichtbevolkte buurt als Katendrecht simpelweg onmogelijk was elkaar te ontwijken. Portieken, stoepen, cafés, winkels en wasserijen funtioneerden als ontmoetingsplaatsen. Het intieme, besloten karakter van Katendrecht vergrootte de kans op spontane contacten tussen zeelui, straatverkopers, tienermeisjes, restaurant managers, kinderen, onderwijzers en andere 'Katendrechtters'. Dat blijkt uit de diverse verhalen die zijn opgetekend.⁴⁰ Zo is er het verhaal van een Nederlandse moeder die kleren en beddengoed waste van een Chinese zeeman die na een tijdje zelf een wasserij zou openen, waar vervolgens Nederlandse buurtbewoners hun vuile was naar toe brachten. Ook de moeder van mevrouw Ant Bosch, die als kind op Katendrecht woonde, liet soms de was bij de Chinees doen; zij herinnert zich dat nog goed want 'die konden hemden zo mooi opstrijken, net alsof het uit de winkel kwam'.⁴¹ Een ander voorbeeld is het verhaal van een Nederlandse vader die vanwege ziekte thuis moest blijven en

afb. 5. De keuken van een Chinees restaurant op Katendrecht in 1936. (Collectie Spaarnestad/Het Leven)

Engelse les begon te geven aan een paar Chinezen met wie zijn vrouw had staan praten in een buurtwinkel. Hun dochter zou met een van hen uitgaan in Amsterdam en ontmoette daar een Chinese vriend met wie ze later trouwde.⁴² Er zijn nog veel meer van dat soort verhalen.

Ook lokale verkopers en ondernemers profiteerden van de aanwezigheid van Chinezen. Oude foto's van Katendrecht laten een straatverkoper zien die zijn kippen probeert te slijten aan een Chinees die, vermoedelijk, in een lunchroom werkt en een vrouw die kranten verkoopt op de stoep vlak voor de Chinese logementen. Een winkeletalage in de Delistraat waarvoor trots een Nederlandse familie poseert met (wellicht) hun Chinese schoon-

zoon, bevatte de volgende boodschap, in het Kantonees: 'logement, scheepsgerief, kruideniers- en andere waren, Aziatische en Westerse specialiteiten'. (zie afb. 9) Mevrouw Bosch weet nog dat haar moeder zich in haar café liet uitbetalen in ponden, die ze vervolgens, net als vele anderen, inwisselde bij Chinezen. De eigenaar van een kleine Nederlandse winkel verdiende zo goed aan de Chinezen dat hij in staat was tien huizen te kopen.⁴³ Uit al deze voorbeelden blijkt dat niet alleen de Chinese ondernemers wel voeren bij de aanwezigheid van de Chinese zee-lui, maar dat ook heel wat Nederlanders er hun voordeel mee deden.

De Chinese gemeenschap in Rotterdam werd pas echt bekend bij het brede publiek toen in

1935 de jaarlijkse V.V.V. week op Katendrecht werd georganiseerd. De Vereniging voor Vreemdelingenverkeer nam dit initiatief in samenwerking met Chinese restauranthouders en winkeliers. In de bijhorende promotiecampagne werden, onder de kop 'Welkom in Chinatown', de geplande activiteiten op Katendrecht als volgt aangeprezen:

Katendrecht zal staan in het teken zijner Chineesche bevolking. Chineesche tempels, poorten, pagodes, zoomede andere bouwwerken, naar originele (sic.) gegevens opgetrokken, zullen de aandacht trekken. Een Chineesch Marktplaats met een circus, in hetwelk originele (sic) Chinese artiesten, begeleid door Chineesche muziek, zullen optreden, zal dagelijks voorstellingen geven. De Chineesche restaurants en toko's, zoomede andere attracties, zullen feestelijk voor den dag komen.⁴⁴

Het was een groot succes. Katendrecht werd een toeristische attractie. Vanaf dat moment besteedden Rotterdamse V.V.V. kaarten niet alleen aandacht aan musea, hotels en bootdiensten, maar vermeldde ze ook Chinese-Indische restaurants, waaronder dat van Tsong San Lao.

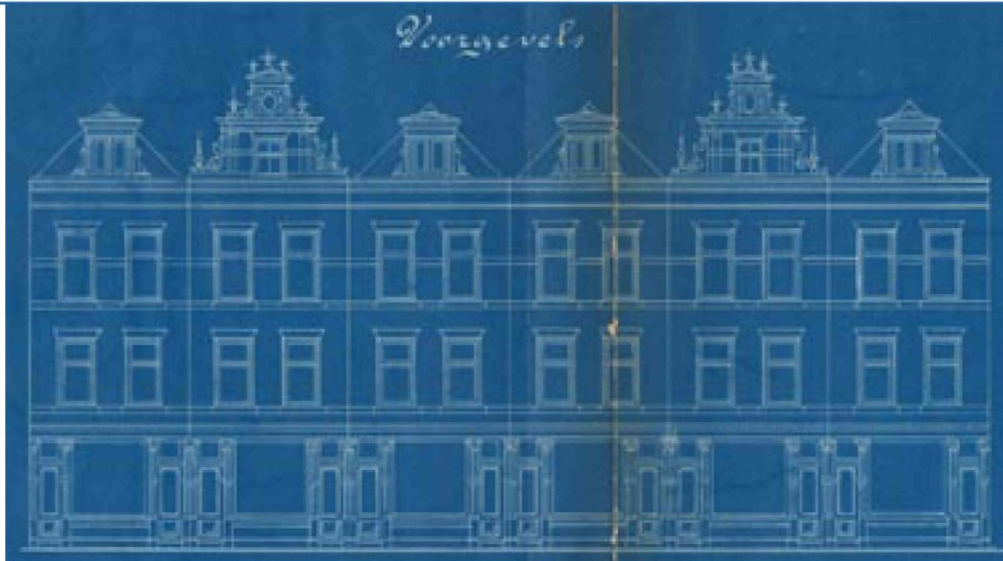
Het Katendrecht dat overdag een bestemming was voor familie-uitjes, onderging 's nachts een complete metamorfose. Vooral de buurt rond de Delistraat veranderde in een uitgaansbuurt. Tientallen (Nederlandse, Chinese, Griekse en andere) cafés en danszalen openden hun deuren en adverteerden al dan niet met 'damesbediening', met in de europaening verleidelijke publieke vrouwen. De stoep werd een flirt-, rook-, flaneer- en onder-

handelingsruimte. Ook de allereerste *dancings*, 'Walhalla' en 'De Vijf Kolommen', die er al voor de komst van de Chinezen waren, floreerden. De geïsoleerde, perifere locatie van Katendrecht – tegelijkertijd toegankelijk en toch afgeschermd van de buitenwereld – bevorderde de aantrekkingskracht op de meest uiteenlopende groepen die naar het schiereiland kwamen om zich te amuseren. Het was er spannend en toch vertrouwd, je kon er naar toe om plezier te maken, maar ook om je terug te trekken, af te zonderen of simpelweg even te ontsnappen aan het alledaagse bestaan.

Een kennismaking met de 'Pinda-Chinezen'. De achterzijde van een collectieve herinnering

Pianda, pianda; lekka, lekka. De woorden die ons reeds zoo vertrouwd zijn geworden dat ze als een liedje al afgezaagd klinken, glijden langs ons af en we kijken nauwelijks meer op als zij tot ons gericht worden. En voor het kleine manneke met zijn vriendelijke Mongolen-glimlach, dat in een versleten demietje in den regen staat te huiveren en op zijn roodgelakten broodtrommel wijst, hebben we nog nauwelijks een afwezend gebaar over. "Nog altijd die Pinda-Chinezen? Houdt die bedelarij nu nooit op? Is daar niets aan te doen?" Zoo is nu onze reactie op het verschijnsel "pindamannetje", waarvoor wij een paar jaar geleden nog gemakkelijk in den zak tastten, zelfs al griezelden wij van de koekjes.⁴⁵

De Chinese straatverkopers waren niet zo zeer ondernemers maar bedelaars; de werklo-

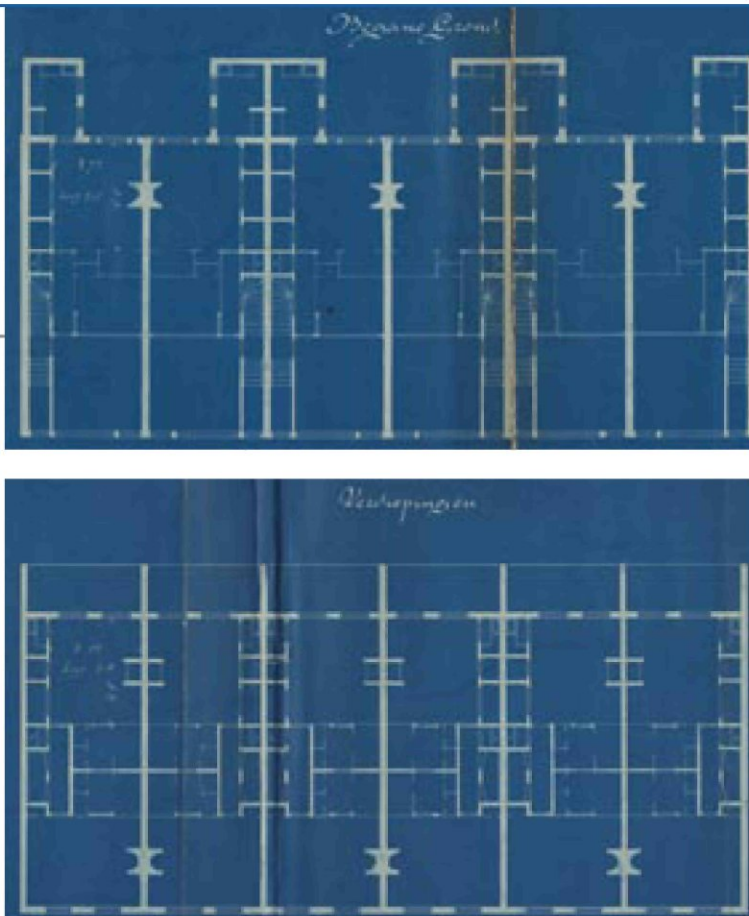

ze zeelieden moesten overleven in een periode van crisis. De 'Eerste Chineesche chocolade- en pindafabriek' van Lieung Hall, gelegen op de Katendrechtselaan wordt voor het eerst vermeld in het Rotterdamse adresboek van 1934-1935. Rond deze periode hield een grote groep Chinezen in een aantal Nederlandse steden zich met de verkoop van pindakoekjes bezig.

Voor de werkwillige Chinese stokers en tremmers was te weinig werk en de behoefte aan steunmaatregelen was groot. De hulpinitiatieven moesten uit de Chinese gemeenschap komen. Chinese studenten van de Peranakan studentenvereniging *Chung Hwa Hui* die voor de crisis weinig contact hadden met de Chinese zeelui en niet op Katendrecht woonden, organiseerden een comité voor 'behoef-

tige Chinezen'. De plaatselijke missionaris Dols, die al sinds de jaren twintig 'tussen de Chinezen woonde', plaatste advertenties in verschillende kranten waarin hij de Nederlanders opriep om rijst, spek en brandstof te doneren aan het 'Comité voor Christelijk en Sociaal Werk onder de Chinezen'. Daarnaast werden arme en zieke Chinezen ook opgevangen binnen de eigen gemeenschap. In deze jaren versterkten de Chinese *lineage* netwerken de onderlinge solidariteit. Een van die civiele organisaties was de *Wah Kiu Wei Kun* vereniging, opgericht door Chinese logementhouders. Ook gokhuizen hielpen mee de nood te leningen. Zo functioneerde bijvoorbeeld het gokhuis *Hap-Ji*⁶, wat 'voor iedereen' betekent, als ontmoetingsplaats, gokruimte en hulpinstelling. Twee keer per

afb. 6a, 6b en 6c. De plattegronden en gevelwanden van de panden Delistraat 22, 24 geven een goede indruk van de ruimtelijke mogelijkheden waarover de logementhouders beschikten. (GAR, collectie bouwtekeningen)

maand werd een deel van de gokwinsten gebruikt om sociaal zwakkere of zieke Chinezen te ondersteunen en uitvaarten te financieren.⁴⁷

In de crisistijd bleek hoezeer de belangen van de zeelieden en de logementhouders met

elkaar verstrengeld waren. Het feit dat de Chinese zeelui financieel gezien met handen en voeten gebonden waren aan de logementhouders, maakte het onmogelijk dat zij hun terugreis naar China zelf konden betalen. Bovendien nam het aantal Chinezen op

Katendrecht toe doordat grote scheepvaartmaatschappijen de Chinese stokers en tremmers vervingen door goedkopere werkrachten uit Singapore.⁴⁸ De afgedankte Chinese zeelieden werden niet naar China teruggebracht maar op Katendrecht gedumpt. Dit leidde tot extreem overbevolkte logementen en abominabele leefomstandigheden. De Gemeentelijke Gezondheidscommissie, die na herhaaldelijke klachten van buurtbewoners overging tot de inspectie van de Chinese logementen, formuleerde het in haar rapport als volgt:

De wijze waarop de Chineezzen zijn gehuisvest, maakt een zeer ongunstigen indruk. De als logementen gebruikte huizen zijn van onder tot boven ingericht als logies. Enkele huizen zijn samengevoegd; men kan dan langs wankel trapjes van het een in het ander komen. De huizen zien er verwaarloosd uit; verven, witten of behangen is sinds lang niet meer geschied. In gewone burgerwoningen heeft men in de kamer en alkoven, stellingen aangebracht (...). Hier liggen de logeergasten naast elkaar op een matje of deken met een klein kussentje of blokje hout onder het hoofd. Op deze wijze zijn in een kleine kamer met alkoof (van ongeveer dertig vierkante meter) 40 tot 50 mensen en meer ondergebracht (...).⁴⁹

Het rapport was aanleiding om de Logementverordening in 1926 aan te scherpen en daarmee de hygiënische toestand en de brandveiligheid in de logementen te verbeteren. Opvallend was dat deze nieuwe verordening een aantal uitzonderingen bevatte voor Chinese logementen. Zo werd gesteld dat de

minimumeisen, die waren bepaald 'volgens Westersche begrippen' verder gingen dan 'de opvattingen van Chinezen, terwijl ook uit hygiënisch en ander oogpunt eenige verlichting geen bezwaar behoeft op te leveren'; als voorbeeld hiervan werden 'boven elkander aangebrachte slaappleaaten' aangehaald. Om die reden werd aan het College van Burgemeester en Wethouders de bevoegdheid toegekend om, 'wanneer hun dit, gezien de bijzondere bestemming van de inrichting wenschelijk voorkomt, van eenige bepalingen vrijstelling te verleen'.⁵⁰ Naast vrijstellingen bevatte deze verordening ook een aantal bijkomende regels voor Chinese logementen. Er werd voorgeschreven hoeveel personen er maximaal per kamer mochten verblijven en dit maximum aantal moest duidelijk zichtbaar worden aangegeven.

Met de controle op deze bepaling werd de politie belast, die vanaf 1926 één keer per maand nachtelijke tellingen hield. Deze maatregel bood de politie de mogelijkheid om midden in de nacht een logement binnen te vallen. De Nederlandse dagbladen deden triomfantelijk verslag van deze publieke acties tegen Chinezen.

Voor de wijzigingen in de toestanden in Chinatown [...] heeft de groote vermindering van het aantal Chineezzen den stoot [...] gegeven. Elke maand telt de politie de koppen. Ze trekt dan 's nachts te drie uur de logementen in en en zet voor elken zwarten Chineezzenkop een streepje in haar zakboekje. Bij de telling in April (1926) was ze tot 609 gekomen. In Februari 1927 had ze het laagst waargenomen aantal geconstateerd: 370. De onlusten en troebe-

afb. 7. Tijdens de in 1935 georganiseerde VVV-week werd Katendrecht overspoeld door nieuwsgierige Nederlandse bezoekers. In hun zondagse kleren, arm in arm of met de fiets aan de hand wandelden ze langs de Chinese marktstalletjes. De gevels van de Chinese restaurants waren versierd met Nederlandse en Chinese vlaggen, elektrische verlichting, Nederlandse reclame-teksten en kartonnen afbeeldingen van Chinese gebouwen.

(Collectie Spaarnestad)

len schijnen, evenals ze dat in Indië hebben gedaan, de lust tot terugkeer naar de vaderlandsche vleeschpotten te hebben wakker gemaakt.(...) Mede hebben tot de verbeteringen meegewerkt het langzaam en met beleid verscherpte politietoezicht, het rapport van de Gezondheidscommissie, de herziening van de Rotterdamsche logementsverordening en het optreden van den Chineeschen gezant en den Chineeschen consul. Men zou wat deze instanties hebben gedaan, niet gevoeglijk afzonderlijk kunnen omschrijven, maar allen te zamen hebben ze toestanden in het leven geroe-

pen, die men minst genomen draaglijk kan noemen.⁵¹

De tellingen in de logementen vormden het begin van een lange reeks maatregelen⁵² die uitmondde in een ware klopjacht op Chinezen. Vooral het Rotterdamse Hoofd van Politie Einthoven zou een sleutelrol spelen in het proces van opsporen, oppakken en deporteren van de Chinezen.⁵³ Hij beperkte zich hierbij niet tot zijn eigen gemeente maar riep politiehoofden in heel het land op om tellingen te organiseren en 'armlastige' Chinezen te rapporteren. Met succes. Als reactie op Einthoven's oproep reageert bijvoorbeeld de

Utrechtse Hoofdcommissaris als volgt:
... Mocht U Uwe medewerking kunnen verlenen tot afvloeiing of interneering van het groot aantal binnengedrongen Chinezen, dan zou dat mijnerzijds zeer op prijs worden gesteld. Ook meen ik onder Uwe aandacht te moeten brengen, dat het dezerzijds is opgevallen, dat zich de laatste maanden zoveel Chinezen te Utrecht melden, hetgeen misschien verband zou kunnen houden met door U getroffen maatregelen.⁵⁴

Het toenemend aantal repressieve maatregelen –en Rotterdam liep daarbij voorop– dwong een groot aantal Chinezen hun woonplaats te verlaten. Bekend is dat kleine groepjes, van één tot maximum 24 personen, naar ongeveer zestig verschillende steden en dorpjes trokken.⁵⁵ Nadat de Chinezen meer dan twintig jaar geconcentreerd hadden samengewoond in de grote Nederlandse steden was deze verspreiding, op zijn minst gezegd, merkwaardig. Diverse auteurs⁵⁶ schreven de plotselinge uitwaaiëring van de Chinezen toe aan het succes van de pindakoekjesverkoop, die hen opnieuw in staat gesteld zou hebben een eigen inkomen te verwerven en te ontsnappen aan de invloed van de Chinese logementhouders. Veel waarschijnlijker is het dat de verspreiding juist het gevolg was van de toegenomen repressieve maatregelen, zoals ook de Utrechtse Hoofdcommissaris suggereerde. Het is niet ondenkbaar dat de Chinese zeelui de strengere controles en toezichtmaatregelen in Rotterdam ontvluchtten. Omdat ze Rotterdam verlieten en in andere steden niet als zeeman aan de slag konden, waren ze gedwongen zich met de verkoop

van pindakoekjes in leven te houden. Ze konden immers niet langer terugvallen op de sterke sociale netwerken en reciprociteit aanwezig op Katendrecht. Ironisch genoeg is het net het naïeve beeld van de ‘pindamannetjes’ met hun verkooplogan ‘Pinda-pinda-lekka-lekka’ dat is achtergebleven in het collectieve geheugen van Nederland, wat betreft de vooroorlogse Chinese migratie.⁵⁷

Door zichzelf te richten op de ‘armlastige Chinezen’ of Chinezen ‘die in verband met hun gezondheidstoestand niet meer in staat zijn op regelmatige wijze in hun onderhoud te voorzien’⁵⁸, liep Politiecommissaris Eindhoven voorop in een publiek debat waarin migranten werden gepresenteerd als een publieke last voor de samenleving. Het spreekt voor zich dat deze Chinese vlucht uit Rotterdam ook gevolgen had voor de ondernemers. In de eerste plaats gold dat de logementhouders klanten kwijtraakten en dus de vorderingen op hun gasten niet konden innen.⁵⁹ Ook de restauranthouders, die het voordeel hadden dat ze niet volledig van Chinezen afhankelijk waren, kregen het steeds moeilijker vanaf de jaren dertig. Dit werd vooral in de hand gewerkt door protectionistische maatregelen.⁶⁰ Zo verbood de ‘wet voor regulering van arbeid door vreemdelingen’ van 1934 vreemdelingen werk te doen dat ook door Nederlanders kon worden gedaan. Verder sloot een Koninklijk Besluit de vreemdelingen uit van bepaalde werkzaamheden en daaronder vielen warenhuizen, bazaars, toko’s, winkels, kiosken, hotels, restaurants, cafés, bars, wijnwinkels, theewinkels, lunchrooms, melk- en ijsverkoop en hotelpensions. In 1937 werd dit uitgebreid

afb. 8. Het 'Eerste Chinese Restaurant van Tsong San Lao', door fotograaf Smits vastgelegd tijdens de VVV-week van september 1936.
(Collectie Spaarnestad)

met de 'wet voor regulering van zelfstandige beroepen en ondernemingen', die bepaalde dat 'zelfstandige vreemdelingen' een toelating nodig hadden van de Minister van Handel, Industrie en Scheepvaart voor het 'uitbaten van beroepen en ondernemingen'. Hoe dan ook, vanwege de sterke stijging van ongeveer 1300 tot 5000 'vreemde bedrijven' gedurende de periode 1933-1937, was de Minister eerder terughoudend dan meewerkend bij verlening van vergunningen. Uiteraard waren er manieren om deze wetten te omzeilen. De meest eenvoudige manier was trouwen met een Nederlander, zodat er

geen bijzondere aanvraag ingediend hoefde te worden. Op die manier konden sommige Chinezen hun restaurants voortzetten.⁶¹ Gemengde huwelijken waren niet uitzonderlijk, integendeel. In 1936 werden in Rotterdam dertig gemengde huwelijken geteld. Voor de Nederlandse vrouwen waren er wel heel wat nadelen aan verbonden. Zij kregen door hun huwelijk automatisch de Chinese nationaliteit en verloren hun Nederlandse burgerrechten. Ook de kinderen uit zo'n gemengd huwelijk werden beschouwd als Chinees en zouden bij een verscherping van het 'werklozenvraagstuk' naar China worden

afb. 9. Volgens het Kantonees opschrift was J. Noest niet alleen *ship-chandler*, handelend in scheepsbenodigdheden, maar ook verkoper van Westerse en Oosterse specialiteiten; vermoedelijk is de Chinese man op de voorgrond een schoonzoon van Noest. (GAR, catnr. 1969-862)

gestuurd. Wellicht waren er dus veel meer gemengde koppels die echter niet trouwden. In elk geval ontstonden op Katendrecht mooie romances die tot vaak gelukkige huwelijken zouden leiden.⁶² Voor sommige meisjes op Katendrecht was een huwelijk met een Chinees, al dan niet ondernemer, een kans om te ontsnappen aan hun eigen milieu. En ook voor de Chinezen die hun verblijf in Nederland als permanent begonnen te zien was het huwelijk met een Nederlandse geen al te grote stap.

En de geschiedenis herhaalt zich. De eerste keer als tragedie, de tweede keer als farce⁶³

Het leven op Katendrecht heeft altijd weten te boeien. Op regelmatige tijdstippen werd er, telkens vanuit andere invalshoeken, over Katendrecht geschreven. Een steeds terug-

kerend beeld in de voorstellingen van Katendrecht is dat van een verzamelplaats van al het andere, het exotische, het verbodene, het onbekende. De reporter van *Het Leven*, de repatriant, de Rotterdammer die zich ergerde aan de 'pindamannetjes', de rapporteur van de Gezondheidscommissie en de journalist die verslag deed van de 'Chineezentellingen' zijn hiervan typische voorbeelden. Latere auteurs⁶⁴ pasten de geschiedenis van de Chinezen op Katendrecht in een groter verhaal en bestudeerden haar over een langere periode. De naoorlogse prostitutie en de vestiging van een groot aantal migranten lijken dit Rotterdamse beeld van Katendrecht als een soort van noodzakelijk kwaad alleen maar te bevestigen.

Vast staat dat de beleidsmakers destijds de Chinezen op Katendrecht effectief als 'de ander' zagen. Dat blijkt wel uit de wijze

waarop ze hen behandelden. De Chinese zeelui vielen niet onder de regels die een einde moesten maken aan het 'slaapbazensysteem'; het recht op eigendom werd hen ontzegd; hun logementen moesten aan andere voorwaarden voldoen en naarmate de druk op de arbeidsmarkt toenam en de crisis Rotterdam in zijn greep kreeg werden ze strenger aangepakt. Die voortdurende verzinnebeelding van Katendrecht als plaats van uitzondering heeft onmiskenbaar een belangrijk aandeel gehad in een vrij eenzijdige, sterk gekleurde benadering van deze wijk. Wanneer 'anders' synoniem wordt voor problematisch en Katendrecht het stempel krijgt van eeuwige probleebuurt, dan is er sprake van stigmatisering. Uit het verhaal van de Chinese ondernemers blijkt dat Katendrecht veel meer was dan een buurt met problemen. Het toont Katendrecht niet alleen als een plaats van hindernissen en beperkingen, maar ook als een van kansen en mogelijkheden. Het succesverhaal van de restauranthouders en andere kleine handelaars op Katendrecht laat zien dat de commerciële voordelen niet beperkt bleven tot de Chinese gemeenschap. Ook andere Rotterdammers konden mee profiteren van de economische dynamiek op Katendrecht die zich dankzij de Chinezen ontwikkelde. Daarnaast waren de werelden van Chinezen en andere Katendrechtse ook op sociaal vlak met elkaar verweven. De bewonersgeschiedenissen maken de bijzondere sociale mix die er destijds moet geweest zijn opnieuw zichtbaar. Uit de vele overgeleverde verhalen blijkt bovendien dat de Chinezen en andere Katendrechtse nauw met elkaar samenleefden. Het meest duidelijke

voorbeeld hiervan waren de vele gemengde koppels. Voor beide partners bood zo een relatie vaak nieuwe mogelijkheden. De Chinezen op Katendrecht lokten dus veel meer uit dan de occasionele klachten van buurtbewoners. Voor een groot aantal Katendrechtse heeft hun aanwezigheid een blijvend stempel gedrukt op hun verdere leven.

Een fascinerend aspect van de 'Chinezenkolonie' is dat ze zo sterk geconcentreerd was op een tamelijk afgelegen schiereiland. Het is daarom niet verwonderlijk dat buitenstaanders de Chinese gemeenschap vaak als een afgesloten, moeilijk benaderbare en op zichzelf gerichte groep beleefden. De sterke *lineage*-netwerken onder de Chinezen kunnen deze concentratie slechts voor een deel verklaren. Om die concentratie volledig te begrijpen is het cruciaal om de onderlinge machtsverhoudingen tussen de Chinezen te kennen. De Chinese zeelui waren met handen en voeten gebonden aan de logementhouders en scheepsagenten. Het was voor hen onmogelijk om aan die macht te ontsnappen en een zelfstandig leven te leiden. Zij waren voor werk en onderdak volledig afhankelijk van deze machtige groep. De concentratie van de Chinezen op Katendrecht is dus in feite niet meer dan de ruimtelijke neerslag van deze praktijken van cliëntelisme onder de Chinezen. Het feit dat Rotterdam na Amerika en Groot-Brittannië relatief laat een vestigingsplaats werd voor Chinezen die actief waren in de zeevaartsector, maakte dat de grote meerderheid van de Katendrechtse logementhouders en scheepsagenten al tot de ondernemersstand behoorden toen ze hier

naar toe kwamen. Ze hadden elders al een carrière achter de rug, maakten deel uit van een internationaal netwerk of hadden de juiste connecties bij streek- of *lineage*-genoten. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de *Chinatowns* in Amerikaanse havensteden, was het in de Chinese gemeenschap op Katendrecht zo goed als onmogelijk voor Chinese zeelui of anderen die buiten deze netwerken vielen en dus onderaan de sociale ladder stonden, om op te klimmen en een positie te verwerven binnen het geprivilegieerde gezelschap van logementhouders en scheepsagenten. Op Katendrecht vormde zich zo effectief een ondoordringbaar, gesloten netwerkstelsel van bedrijfsleiders en compagnons. Niettemin wijst een aantal initiatieven erop dat deze bevoorrechte groep acties ondernam die niet uitsluitend uit eigenbelang ontstonden, zoals deelname aan politieke initiatieven en de oprichting van de Chinese vereniging en bijdragen aan solidariteitsacties.

De geschiedenis van de pindakoekjesverkoop tenslotte toont de achterzijde van een sterk geïdealiseerde collectieve herinnering. Deze vorm van bedelarij was het resultaat van een opportunistische arbeidspolitiek ten opzichte van 'vreemdelingen', die zeer nauw samenhangt met de toenmalige tijdsgeest en veranderende opvattingen over de toelating van 'vreemdelingen'. Voor zolang de Chinese zeelui economisch nuttig waren, werden ze binnen de vreemdelingenwetgeving als een uitzondering beschouwd. Dankzij hun tijdelijke status hoefden ze, in tegenstelling tot andere 'vreemdelingen', niet over officiële toelatingspapieren te beschikken. Hun verblijf

was gewenst en werd bijgevolg zonder veel moeilijkheden gedoogd. Hieraan kwam bruusk een eind in de jaren dertig, met de economische crisis. Hun tijdelijke status werd ineens 'illegaal' genoemd, met als uiteindelijk resultaat dat ongeveer duizend Chinezen gedwongen het land werden uitgezet. Die spanning tussen economische belangen en het toelatingsbeleid ten opzichte van migranten speelt tot op de dag van vandaag.⁶⁵ In retrospectief is de huidige populariteit van Chinatowns nauwelijks te geloven. Hoewel de vroege Chinese migrantengemeenschappen, zowel in Amerika als in Europa, in het verleden voortdurend onder druk stonden en uiterst kwetsbaar waren door hun semi-illegale status, is er toch een aantal *Chinatowns* dat dit alles heeft overleefd. Sommige, zoals de *Chinatown* in New York, zijn zelfs uitgegroeid tot toeristische trekpleisters. Er bestaat geen twijfel over dat de positie van de Chinezen in de Westerse samenleving er ondertussen sterk op is vooruitgegaan; toch kunnen ook vraagtekens worden geplaatst bij de groeiende trend in stadsontwikkelingsprojecten om migrantengemeenschappen te propagieren als attractie, of zoals Stephen Shaw en anderen het formuleren, te reduceren tot 'ethnospektakel'.⁶⁶ Ironisch genoeg, lijkt juist Rotterdam vandaag gevoelig te zijn voor deze trend. Geïnspireerd door het wereldwijde commerciële succes van *Chinatowns*, wil men de vroegere Chinese geschiedenis op Katendrecht nieuw leven inblazen. Onder het mom van 'de terugkeer van de Chinezen naar Katendrecht', initieerde de *Dutch Chinese Foundation* in samenwerking met projectontwikkelaar Volker Wessels en het Ontwikke-

afb. 10. Het collectieve geheugen is goeddeels bepaald door deze en dergelijke foto's van de Chinese pindaman; deze dateert uit 1931. (Collectie Spaarnestad)

lingsbedrijf Rotterdam (OBR) het European Chinese Centre (ECC): een grootschalig

gebouwencomplex met een totale vloeroppervlakte van ongeveer 100.000 vierkante

meter, dat een mix van kantoren, appartementen, hotels, restaurants en winkels omvat. De verwijzing naar het Chinese verleden op Katendrecht dient hier vooral de belangen van de projectontwikkelaars die er op deze wijze in geslaagd zijn een gigantisch commercieel ontwikkelingsscenario door te duwen in een buurt waar het tot voor kort aan elk publiek en privé investeringsinitiatief ontbrak. Dat er hier meer aan de hand is dan een nostalgisch verlangen naar het verleden blijkt onder meer uit het feit dat de vooroorlogse Chinezen op Katendrecht niets of weinig gemeen hebben met de heterogene groep Chinezen die zich vandaag in Rotterdam bevindt, afkomstig uit de 'Chinese landen': China, Hong Kong, Macao of Taiwan of geëmigreerd uit Indonesië, Singapore, Suriname, Maleisië of Vietnam. Desondanks wordt gretig gebruik gemaakt van historische foto's en filmpjes van het Katendrecht uit de jaren dertig om het 'China-karakter' van het ECC te promoten. Het gaat hier opnieuw over een selectief beeld van Katendrecht dat in herinnering wordt gebracht. Alleen de mooie plaatjes, die het mysterieuze, exotische Katendrecht belichten, worden getoond. De minder fraaie zijde, namelijk de pijnlijke geschiedenis van de Chinese zeelui, dreigt te worden vergeten.

* Dit artikel maakt deel uit van mijn promotieonderzoek (2006-2010) aan de Technische Universiteit van Eindhoven (TU/e) dat gefinancierd wordt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). In de eerste plaats wil ik graag Prof. Bruno De Meulder

(K.U.Leuven en TU/e) en Dr. Michiel Dehaene (TU/e), mijn promotor en co-promotor bedanken. Samen met Lianne Verstrate en Dr. Cathelijne Pool, mijn collega's die in hetzelfde onderzoeksproject betrokken zijn, hebben zij een belangrijke bijdrage aan dit artikel geleverd door de vele suggesties tijdens het onderzoek en hun commentaar op de eerste versie van dit artikel. Ook Prof. André Loeckx (K.U.Leuven) gaf bijkomende onderzoektips en commentaar. Dank ook aan Dr. Anne Winter (Vrije Universiteit Brussel) en Dr. Bert De Munck (Universiteit Antwerpen) die mij de kans gaven een (meer uitgebreide) Engelstalige versie van dit artikel te presenteren op de 'IX International Conference on Urban History' in Lyon, in de zomer van 2008 en aan Prof. Leo Lucassen (Universiteit Leiden) die hier optrad als respondent.

NOTEN

1. 'In de Rotterdamsche 'China-town'. 'Het Leven' bij de Chineesche kolonie in Rotterdam-Katendrecht', *Het Leven* (1922) 394.
2. Bart Zeven, *Balancerend op de rand van Nederland: een historisch onderzoek naar het ten aanzien van de Chinese minderheid gevoerde overheidsbeleid in de jaren 1918-1940* (Groningen 1984), 9.
3. *Ibidem*. Het feit dat een groot deel Chinezen (en vooral ondernemers) op Katendrecht uit Engeland kwam, blijkt verder uit onderzoek in het vreemdelingenregister, Gemeentearchief Rotterdam (GAR).
4. Karina Meeuwse, *Het Huis van Han*, (Utrecht 2000), 62-63, beschrijft hoe de Chinezen een beslissende rol kregen in het breken van de havenstakingen van 1911. Zie ook Tesseltje de Lange,

Staat, markt en migrant. De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland 1945-2006 (Boom 2007), 54.

5. Meeuwse, *Huis van Han*, 109.

6. Bart Zeven, 'Balancerend op de rand van Nederland: de Chinese minderheid in de jaren 1910-1940', in: Gregor Benton, Hans Vermeulen (red.), *De Chinezen* (Muiderberg 1987), 48-49.

7. Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).

8. Leo Lucassen, 'Migratie naar Holland 1795. Herr Hagenbach en vele anderen', in: Thimo de Nijs, Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. 1795 tot 2000 Deel IIIa* (Hilversum 2003) 299-344.

9. Informatie over de regulering van de naoorlogse arbeidsmigratie in Nederland, zie: T. de Lange, *Staat, macht en migrant*.

10. De Chinese identiteitskaart werd pas ingevoerd in 1933. Later werd dit verder uitgebreid met het categorisatiesysteem opgesteld door Hoofd van Politie Eindhoven. Zie: H.J.J. Wubben, 'Chinezen en ander Aziatisch ongedierte'. *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland. 1911-1940* (Zutphen 1986).

11. Zeven, 'Balancerend op de rand', 52-54.

12. Later in het artikel wordt nog dieper ingegaan op deze arbeidsmaatregelen voor 'vreemdelingen'.

13. Matthias van Rossum, 'Goed scheepsvolk nodig?' Logementhouders en arbeidsmigranten in Rotterdam, 1915-1925', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 40 (2008) 19-38.

14. GAR, toegangsnr. 63: Gemeentepolitie Rotterdam, Vreemdelingenregister, alfabetisch op naam ingericht, ca. 1915-1955. Gebaseerd op de fiches van Wong Sing, Thomas Sing (zijn zoon) en Hilda Frances Sing (zijn dochter). Deze gegevens werden gekoppeld aan de vermeldingen van Wong

Sing's ondernemingen in GAR, Adresboeken en GAR, toegangsnr. 63: Gemeentepolitie Rotterdam, Registers van logementen en slaapsteden, nr. 3243: 1906, 3 aug-1927, 24 nov en Registers tot het verbruiken van eet- of drinkwaren, nr. 3248 1910, 22 feb-1923 en nr. 3249 1924-1933.

15. De Chinese *lineages* waren een soort clanstructuur. De vooroorlogse Chinese gemeenschappen in Europa en Amerika waren nog steeds georganiseerd volgens dit *lineage* principe.

16. Yocklang Chong, *De Chinezen van de Binnen Bantammerstraat: een geschiedenis van drie generaties* (Amsterdam 2005) en Wubben, (Zutphen 1986).

17. Na de sanering van de Zandstraat omstreeks 1915 heeft het uitgaansleven van deze arbeiderswijk zich naar de Schiedamsdijk verplaatst.

18. van Rossum (2008), 22. Gebaseerd op de spreiding van vergunningsaanvragen voor logementen in 1915.

19. Pro Juventute, *De misdadige jeugd in het havenbedrijf* (Rotterdam 1904), 19.

20. De uitgaansbuurt op de Schiedamsdijk was eerder al eens verhuisd uit de Zandstraatbuurt. De sterke sociale samenhang tussen de bewoners was zelfs zichtbaar in de gebouwde omgeving: het was een grote warboel van verborgen toegangen, geheime passages, later toegevoegde trappenhuizen en donkere achterkamertjes. Zie: Peter Troost, *De Rotterdamse stegen en wat zich daar afspeelde* (Zaandam 2006).

21. 'De achterstand te Rotterdam', *Het Volk*, 27 september 1913, 5-6.

22. De enige twee opties om vanuit Katendrecht het centrum van Rotterdam te bereiken was via de nabijgelegen hefbrug die onvoorspelbare en lange 'openingstijden' had of met een gammal overzetbootje.

23. Een *shipchandler of ships' handler* is iemand die scheepsuitrusting verkoopt.
24. GAR, Collectie Adresboeken; GAR, toegangsnr. 63: Gemeentepolitie Rotterdam, Registers van logementen en slaapsteden en inv.nr 3166: 'D,F', Chinezen en steunregelingen, 1930-1939, politierapport opgemaakt door Hoofd van Politie Van Vliet, 1930.
25. *Ibidem*.
26. Het verslag van Hoofd van Politie Van Vliet (GAR) vermeldt Choy Loy als aandeelhouder in de Delistraat 24. Na het eerst zelf uitgebaat te hebben, heeft hij het doorgegeven aan Chong Kai en Tjon San Lum. Ook Wong Sing en Si Li Sou staan omschreven als aandeelhouders bij respectievelijk Sio Man en Hop Yee.
27. Dit verbod werd ingesteld door het Rotterdamse Hoofd van Politie Sirks. Zie Zeven (1984).
28. GAR, Collectie Gezinskaarten: Wong Key en Wong Kin.
29. Voor meer informatie over de *Wah Kiu Wei Kun* vereniging, zie L. Minghuan, *We need Two Worlds: A study of the Chinese Organizational Movement in the Netherlands* (Amsterdam 1998).
30. *Bo On* verwijst naar een provincie in Zuid-China.
31. Minghuan (1998).
32. Onder meer Wong Sing en Cheung Kok Shu, in het verslag van Hoofd van Politie Van Vliet (GAR).
33. Minghuan (1998).
34. Gregor Benton, 'Chinese Transnationalism in Britain: A Longer History', *Identities* 10 (2003) 347-375, die op zijn beurt verwijst naar: Marilyn Levine, *The Found Generation: Chinese Communism in Europe, 1919-1925* (Chicago 1985); Thomas Harnisch, *Chinesische Studenten in Deutschland: Geschichte und Wirkung ihrer Studienaufenthalte in den Jahren von 1860 bis 1945* (Hamburg 1999); Yu-Sion Live, *Chinois de France: Un siècle de présences de 1900 à nos jours* (Parijs 1994).
35. W.M., 'Het Verre Oosten'. *Chineesche culinaire genoegens*, *Het Vaderland*, 10 december 1932.
36. Th. K. van Lohuizen, 'De Chineezers op Katendrecht en de Rotterdamsche logementen-verordening', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1928) 131-139.
37. Op basis van orale geschiedenis. Karina Meeuwse, *Huis van Han*, 104.
38. Gebaseerd op historische foto's van de Delistraat (GAR) en op het 'Register van inrichtingen tot het verbruiken van eet- of drinkwaren' van de Gemeentepolitie (GAR).
39. GAR, adresboeken.
40. Meeuwse, *Huis van Han*.
41. Interview met mevrouw Ant Bosch (geboren in 1924), afgenomen door de auteur op 19 juni 2008 in Katendrecht.
42. Meeuwse, *Huis van Han*.
43. Boudie Rijkschroeff, *Etnisch ondernemerschap: de Chinese horecasector in Nederland en in de Verenigde Staten van Amerika* (Capelle a/d IJssel 1998).
44. 'Welkom in Chinatown', *Officieele V.V.V. courant* (1935) 21. Raadpleegbaar in GAR.
45. P.A., 'Verdwijnen de Pinda-Chineezers?', *De Groene Amsterdammer*, 24 oktober 1936.
46. *Hap-Jii* werd opgericht in 1915 en bleef actief tot 1975.
47. Hans Soeters, '*De Kaap*': *het woelige leven op het Rotterdamse schiereiland* (Rotterdam 1982).
48. Zeven, 'Balancerend op de rand'.
49. GAR, Toegangsnr. 92 Gezondheidscommissies Rotterdam 1854-1933, inv.nr 143: rapport betreffende Chinese arbeidskrachten en hun woonomstandigheden.
50. Th. K. van Lohuizen, 'De Chinezen op Katendrecht' 138.

51. 'Chinatown in Rotterdam', *NRC*, 5 augustus 1928.
52. Onder andere de invoering van de Chinese identiteitskaart in 1933 en een uitgebreid categorisatiesysteem opgesteld door Hoofd van Politie Eindhoven. Zie ook Wubben, *Lotgevallen*.
53. In zijn latere carrière werd Louis Eindhoven lid van de Nederlandse Volks-Unie, die vanwege haar uitgesproken neonazistische karakter tot extreem rechts wordt gerekend. Dat Eindhoven er erg op gebrand was het aantal Chinezen in Nederland drastisch te verminderen blijkt onder meer uit zijn uitspraak dat hij Rotterdam in enkele jaren 'verloste' van 'overtollige' Chinezen. In januari 1939 rondde hij zijn remigratiemissie af; voldaan rapporteerde hij: 'Katendrecht geen China meer.' Paul van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Rotterdam/Zwolle 2000) 193.
54. GAR, Toegangsnr. 63 Gemeentepolitie Rotterdam, inv.nr 3165: 'D1', Chinezenrepatriëring, zendingen oude Chinezen, 1937-1948. Brief van de Hoofdcommissaris van Politie te Utrecht aan de Hoofdcommissaris van Politie te Rotterdam, gedaateerd op 6 maart 1936.
55. GAR, toegangsnr. 63 Gemeentepolitie Rotterdam, inv.nr 3165: 'D1', 'Chineezentellingen in Nederland, 1933-1935'.
56. Onder andere in: Rijkschroeff 'Etnisch ondernemerschap'; Wubben (1986); Ellen Touw, *Pinda-pinda-lekka-lekka: een episode uit de geschiedenis van de Chinese minderheid in Nederland* (Delft 1984).
57. Ellen Touw kwam tot de conclusie dat de diepe indruk die zij hebben nagelaten bij de Nederlandse bevolking voortkomt uit het feit dat zij voor het eerst in hun leven geconfronteerd werden met Chinezen.
58. GAR, Toegangsnr. 63 Gemeentepolitie Rotterdam, inv.nr 3165: 'D1', Chinezen-repatriëring, zendingen oude Chinezen, 1937-1948.
59. In de hoop op betere tijden bleven de logementhouders nog een hele tijd krediet verlenen aan hun gasten. Dit heeft vooral de kleinere logementhouders de das omgedaan. Wubben, *Lotgevallen*.
60. Alle volgende beleidsmaatregelen in deze paragraaf zijn gebaseerd op Zeven (1984).
61. Chong, *De Chinezen van de Binnen Bantam-merstraat*.
62. Meeuwse, *Huis van Han* 146-149.
63. Vrij naar Karl Marx, *De Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte* (Parijs 1852) 13: 'Hegel maakt ergens deze opmerking die alle grote historische gebeurtenissen en personages als het ware twee keer herhalen. Hij is vergeten toe te voegen: de eerste keer als een tragedie, de tweede keer als een farce.'
64. Han Meyer, *Operatie Katendrecht: democratisering van het sociaal beheer van de grote stad* (Nijmegen 1983) en Karel Davids, *De 'rosse' Kaap: over het stigma van een Rotterdamse buurt, 1900-1985* (Hilversum 1987).
65. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de huidige discussie over het al dan niet toelaten van migranten uit de nieuw toetredende EU-lidstaten. De voortdurende spanning tussen economische belangen en het toelatingsbeleid ten opzichte van migranten vormt ook de rode draad in het proefschrift van De Lange (2007) over de regulering van de naoorlogse arbeidsmigratie in Nederland.
66. Stephen Shaw, Susan Bagwell en Joanne Karmowska, 'Ethnoscapes as spectacle: reimagining multicultural districts as new destinations for leisure and tourism consumption', *Urban Studies* (2004) 1983-2000.